MINTAQAVIY IQTISODIY TAFOVUTLARNI BAHOLASH KO'RSATKICHLARI TIZIMI VA KICHIK BIZNESNING BU TAFOVUTLARGA TA'SIR MEXANIZMLARI

Komiljonova Muborak Baxtiyor qizi
Urganch RANCH texnologiyalar universiteti stajyor-o'qituvchisi
+99891-428-48-56
komiljonovamuborak465@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada hududlar o'rtasidagi iqtisodiy tafovutlarni o'lchashning ko'rsatkichlar tizimi tasniflangan va kichik biznes hamda xususiy tadbirkorlikning bu tafovutlarga ta'sir kanallari nazariy jihatdan asoslangan. Tadqiqot natijasida tafovutni baholash uchun rivojlanish darajasi, ijtimoiy holat va statistik tengsizlik ko'rsatkichlarini birlashtiruvchi tizim taklif etildi hamda ekonometrik tahlilda foydalaniladigan o'zgaruvchilar to'plami aniqlashtirildi.

Kalit so'zlar: mintaqaviy tafovut, hududiy tengsizlik, konvergensiya, kichik biznes, xususiy tadbirkorlik, Jini koeffitsienti, Uilyamson indeksi, panel ma'lumotlar.

Kirish

Bir mamlakat ichidagi hududlar bir xil sur'atda rivojlanmaydi. Ayrim viloyatlarda sanoat va xizmatlar sohasi tez o'sadi, boshqalarida iqtisodiyot qishloq xo'jaligi va an'anaviy faoliyat turlariga tayanib qoladi. Natijada aholi daromadlari, bandlik imkoniyatlari va infratuzilma sifatida sezilarli farqlar paydo bo'ladi. Bu farqlar uzoq muddatda ijtimoiy keskinlikni kuchaytirishi, ichki migratsiyani tezlashtirishi va umumiy iqtisodiy o'sishni sekinlashtirishi mumkin.

O'zbekistonda so'nggi yillarda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlashga katta e'tibor qaratilmoqda. Soliq va kredit imtiyozlari, tadbirkorlik sub'ektlarini ro'yxatdan o'tkazishni soddalashtirish, hududlarni kompleks rivojlantirish dasturlari shu siyosatning bir qismidir. Biroq bu choralar hududlararo tafovutni qanchalik kamaytirayotganini aniq aytish uchun avvalo tafovutning o'zini to'g'ri o'lchash kerak. Ko'rsatkichlar noto'g'ri tanlansa, ekonometrik model ham noto'g'ri xulosa beradi. Shu bois ushbu tadqiqotning maqsadi mintaqaviy tafovutlarni baholash

ko'rsatkichlari tizimini asoslash va kichik biznesning ta'sir mexanizmlarini aniqlashdan iborat.

1. Mintaqaviy tafovutlarni baholash ko'rsatkichlari tizimi

Adabiyotlarda tafovutni bitta ko'rsatkich bilan o'lchash urinishlari ko'p uchraydi, odatda aholi jon boshiga hududiy yalpi mahsulot ishlatiladi. Bu ko'rsatkich muhim, ammo yetarli emas. U hududdagi daromadlarning real taqsimotini, bandlik sifatini va aholi turmush darajasini ko'rsatmaydi. Shuning uchun tafovutni to'rt guruh ko'rsatkichlar orqali baholash maqsadga muvofiq.

Birinchi guruh – iqtisodiy rivojlanish darajasi ko'rsatkichlari. Bularga aholi jon boshiga hududiy yalpi mahsulot, sanoat va xizmatlar hajmi, asosiy kapitalga investitsiyalar, eksport hajmi kiradi. Ular hududning ishlab chiqarish salohiyatini ko'rsatadi.

Ikkinchi guruh – ijtimoiy ko'rsatkichlar. Aholi jon boshiga real daromad, o'rtacha ish haqi, bandlik va ishsizlik darajasi, kambag'allik ko'rsatkichi shu guruhga tegishli. Hududiy yalpi mahsulot yuqori bo'lgan joyda ham aholi daromadi past bo'lishi mumkin, shuning uchun bu guruh alohida e'tiborga loyiq.

Uchinchi guruh – tafovut intensivligini o'lchaydigan statistik ko'rsatkichlar. Bu guruhning asosiy vositalari quyidagilar:

- variatsiya koeffitsienti: $CV = (\sigma / \bar{y}) \times 100\%$, bunda σ – hududlar bo'yicha ko'rsatkichning o'rtacha kvadratik chetlanishi, $\bar{y}$ – uning o'rtacha qiymati;
- Uilyamson indeksi: hududlarning aholi sonidagi ulushini hisobga olib, har bir hududning o'rtachadan chetlanishini o'lchaydi. Bu uning oddiy variatsiya koeffitsientidan afzalligi, chunki kichik hudud bilan katta hududning tafovutga qo'shgan hissasi teng baholanmaydi;
- Jini koeffitsienti: hududlar o'rtasidagi (yoki aholi daromadlaridagi) tengsizlikni 0 dan 1 gacha oraliqda ko'rsatadi;
- desil koeffitsienti: eng rivojlangan va eng qoloq hududlar ko'rsatkichlarining nisbati.

To'rtinchi guruh – integral ko'rsatkich. Bir nechta indikatorni (masalan, daromad, bandlik, investitsiya, infratuzilma) bir o'lchovga keltirib, har bir hudud uchun yagona rivojlanish indeksini hisoblash mumkin. Indikatorlar odatda min-max usulida normallashtiriladi, vaznlar esa ekspert baholash yoki bosh komponentalar tahlili orqali

aniqlanadi. Integral indeks hududlarni reytinglash va ularning vaqt davomidagi o'rnini kuzatish uchun qulay.

Tafovutning dinamikasini baholashda konvergensiya tushunchasi muhim. Sigma-konvergensiya hududlar o'rtasidagi tarqoqlik vaqt o'tishi bilan kamayayotganini bildiradi va u variatsiya koeffitsientining pasayishi bilan o'lchanadi. Beta-konvergensiya esa boshlang'ich darajasi past hududlarning tezroq o'sishini ko'rsatadi va quyidagi tenglama bilan baholanadi:

$$(1/T) \cdot ln(y_{i,t+T} / y_{i,t}) = \alpha - \beta \cdot ln(y_{i,t}) + \varepsilon_i$$

Bu yerda β koeffitsienti musbat va statistik ahamiyatli bo'lsa, qoloq hududlar yetakchilarga yetib olayotganini anglatadi. Muhimi shundaki, sigma-konvergensiya bo'lmasa ham beta-konvergensiya kuzatilishi mumkin, shuning uchun ikkala yondashuvni birga qo'llash ishonchliroq.

2. Kichik biznesning tafovutlarga ta'sir mexanizmlari

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik hududiy tafovutga bir necha kanal orqali ta'sir qiladi. Ularni ajratib ko'rsatish ekonometrik modelda qaysi o'zgaruvchilarni kiritish kerakligini belgilaydi.

Bandlik kanali. Kichik korxonalar kam kapital bilan ish o'rni yaratadi, ayniqsa yirik sanoat korxonalari kam bo'lgan tuman va qishloqlarda. Bandlik oshgani sari hududdagi norasmiy ishchilar ulushi kamayishi va aholining ish izlab boshqa viloyatlarga ketishi susayishi mumkin.

Daromad kanali. Tadbirkorlik faoliyati bevosita tadbirkorning va uning xodimlarining daromadini oshiradi, bilvosita esa mahalliy talabni kengaytiradi. Daromadi past hududlarda bu ta'sir kuchliroq namoyon bo'lishi nazarda tutiladi, chunki o'sish bazasi kichik.

Investitsiya kanali. Mahalliy aholining jamg'armalari kichik biznes orqali ishlab chiqarishga yo'naltiriladi. Yangi korxonalar tashkil topishi infratuzilma, logistika va xizmatlar sohasida qo'shimcha investitsiyalarni tortadi.

Ishlab chiqarish va eksport kanali. Mahalliy xomashyoni qayta ishlaydigan kichik korxonalar qo'shilgan qiymatni hududning o'zida qoldiradi. Eksportga yo'naltirilgan kichik ishlab chiqaruvchilar esa hududni tashqi bozor bilan bog'laydi.

Fiskal kanal. Soliq tushumlarining o'sishi mahalliy byudjetlar imkoniyatini kengaytiradi va ijtimoiy infratuzilmaga ajratiladigan mablag'larni oshiradi. Bu kanal ta'sirni bir necha yillik kechikish bilan namoyon qiladi.

Shuni ham aytish kerakki, kichik biznesning ta'siri har doim tafovutni kamaytirishga olib kelavermaydi. Tadbirkorlik faolligi odatda bozorlari rivojlangan, aholi zich va infratuzilmasi yaxshi hududlarda yuqori bo'ladi. Agar kichik biznes asosan shunday hududlarda to'planib qolsa, u tafovutni kamaytirmay, aksincha kengaytirishi mumkin. Shu sababli ta'sirning yo'nalishi nazariy taxminlar bilan emas, empirik tekshiruv bilan aniqlanishi kerak.

3. Ekonometrik baholash uchun o'zgaruvchilar tizimi

Yuqoridagi mexanizmlarni tekshirish uchun O'zbekiston Respublikasi Statistika agentligining hududlar bo'yicha yillik ma'lumotlaridan tuzilgan panel ma'lumotlardan foydalanish mumkin. Bunda baholanadigan model umumiy ko'rinishda quyidagicha yoziladi:

$$TAF_it = \alpha + \beta_1 \cdot KB_it + \beta_2 \cdot BAND_it + \beta_3 \cdot INV_it + \beta_4 \cdot EKS_it + \gamma \cdot X_it + \mu_i + \lambda_t + \varepsilon_it$$

Bu yerda i – hudud, t – yil; TAF – tafovutni ifodalovchi ko'rsatkich (masalan, hududning aholi jon boshiga yalpi mahsuloti respublika o'rtachasiga nisbatan yoki integral rivojlanish indeksi); KB – kichik biznes rivojlanish darajasi (kichik korxonalarning yalpi hududiy mahsulotdagi ulushi, ming aholiga to'g'ri keladigan korxonalar soni); BAND – kichik biznesda bandlar ulushi; INV – kichik biznesga yo'naltirilgan investitsiyalar; EKS – kichik biznes eksporti; X – nazorat o'zgaruvchilari (aholi zichligi, urbanizatsiya darajasi, inson kapitali, infratuzilma); μ_i – hudud effektlari; λ_t – vaqt effektlari.

Modelni baholashda birinchi navbatda pooled OLS, fixed effects va random effects variantlari solishtiriladi, tanlov esa Xausman testi va Breusch–Pagan testi asosida qilinadi. Ko'p o'zgaruvchilar o'zaro bog'liq bo'lgani uchun multikollinearlik (VIF), geteroskedastiklik va avtokorrelyatsiya tekshiruvlarini o'tkazish zarur. Kichik biznes va hududiy rivojlanish o'rtasida teskari bog'lanish ham bo'lishi mumkin (rivojlangan hududda tadbirkorlik ko'proq), shuning uchun endogenlik muammosini

hal qilishda kechikkan o'zgaruvchilar yoki asbobli o'zgaruvchilar (GMM) usullaridan foydalanish tavsiya etiladi.

4. Natijalarni sharhlash va hududiy siyosat uchun ahamiyati

Ekonometrik baholash natijalarini sharhlashda koeffitsientlarning ishorasi va statistik ahamiyatliligi bilan birga ularning iqtisodiy ma'nosiga ham e'tibor berish kerak. Masalan, kichik biznes ulushining koeffitsienti hududning respublika o'rtachasiga nisbatan rivojlanish darajasi bilan musbat bog'langan bo'lsa, bu kichik biznes rivojlanishi hududni o'rtacha darajaga yaqinlashtirayotganini bildiradi. Agar bu ta'sir faqat dastlab rivojlangan hududlarda kuzatilsa, kichik biznesni qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari tafovutni kamaytirmay, uni saqlab qolishi mumkin.

Shu sababli baholashni hududlar guruhlari bo'yicha alohida o'tkazish maqsadga muvofiq. Hududlar rivojlanish darajasiga qarab (yuqori, o'rta va past daromadli) guruhlarga ajratiladi, har bir guruh uchun kichik biznes koeffitsientlari taqqoslanadi. Bunday yondashuv kichik biznesning ta'siri qaysi hududlarda kuchliroq ekanini ko'rsatadi va qo'llab-quvvatlash vositalarini aniq yo'naltirish imkonini beradi.

Amaliy jihatdan bu natijalar hududiy siyosatni ikki yo'nalishda takomillashtirish uchun asos bo'ladi. Birinchidan, kichik biznesni qo'llab-quvvatlash dasturlarini daromadi va bandlik darajasi past hududlarga ustuvor yo'naltirish. Ikkinchidan, tadbirkorlik faoliyatining rivojlanishiga to'sqinlik qiluvchi infratuzilma, moliyaviy xizmatlar va malakali kadrlar yetishmovchiligini bartaraf etish. Shuningdek, tafovutni baholash ko'rsatkichlari tizimini muntazam yangilab borish siyosat samaradorligini kuzatish va kerak bo'lsa, tuzatishlar kiritish imkonini beradi.

Xulosa

Mintaqaviy iqtisodiy tafovutlarni baholashda bitta ko'rsatkich bilan cheklanish yetarli natija bermaydi. Rivojlanish darajasi, ijtimoiy holat, statistik tengsizlik va integral ko'rsatkichlarni birlashtirgan tizim hududlar o'rtasidagi farqni to'liqroq va ishonchliroq ko'rsatadi. Sigma- va beta-konvergensiya tahlili esa tafovut vaqt o'tishi bilan qanday o'zgarayotganini baholash imkonini beradi.

Kichik biznesning ta'siri bandlik, daromad, investitsiya, ishlab chiqarish va eksport hamda fiskal kanallar orqali amalga oshadi. Bu kanallarning har biri ekonometrik modelda alohida o'zgaruvchi sifatida aks ettirilishi mumkin. Shu bilan

birga, ta'sirning yo'nalishi oldindan ma'lum emas, shuning uchun uni panel ma'lumotlar asosida, endogenlik muammosini hisobga olgan holda empirik tekshirish lozim. Taklif etilgan ko'rsatkichlar tizimi bu tekshiruv uchun metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Barro R. J., Sala-i-Martin X. Economic Growth. 2nd ed. – Cambridge, MA: MIT Press, 2004.

2. Williamson J. G. Regional Inequality and the Process of National Development: A Description of the Patterns // Economic Development and Cultural Change, 1965, Vol. 13, No. 4, pp. 3–84.

3. Mankiw N. G., Romer D., Weil D. N. A Contribution to the Empirics of Economic Growth // The Quarterly Journal of Economics, 1992, Vol. 107, No. 2, pp. 407–437.

4. Hausman J. A. Specification Tests in Econometrics // Econometrica, 1978, Vol. 46, No. 6, pp. 1251–1271.

5. Arellano M., Bond S. Some Tests of Specification for Panel Data // The Review of Economic Studies, 1991, Vol. 58, No. 2, pp. 277–297.

6. O'zbekiston Respublikasi Statistika agentligining rasmiy statistik ma'lumotlari.